

МИКОЛА ЛУКАШ. СЛОВНИКАРСЬКИЙ ДОРОБОК МАЙСТРА ТА ЙОГО ЗНАЧЕННЯ ДЛЯ СУЧАСНОЇ ЛЕКСИКОГРАФІЇ

© Олександр Скопненко, 2009

к. філол. н., Інститут мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України (Київ)

© Тетяна Цимбалюк-Скопненко, 2009

к. філол. н., Інститут української мови НАН України (Київ)

УДК 092+811.161.2'374 Лукаш

У статті проаналізовано деякі лексикографічні погляди видатного українського перекладача, поліглота й глибокого знавця рідної мови Миколи Лукаша на словникарську практику його доби. На підставі розглянутих матеріалів констатовано, що вітчизняним словникам треба врахувати як теоретичні, так і практичні праці М. Лукаша в лексикографічній галузі, оскільки більшість із них і досі не втратили свого значення.

19 грудня 2009 року минає 90 років від дня народження Миколи Лукаша – видатного українського перекладача, поліглота й глибокого знавця рідної мови. Він, щедро «обдарований Богом добром і милістю через великий талант тлумачення мов» [9: 371], став не тільки одним з корифеїв національної школи художнього перекладу, а й символом українського інтелектуального опору радянської доби. До святкування цього ювілею варто долучитися й словникам, бо українська лексикографія другої половини ХХ ст. відчуває незриму Лукашеву присутність у багатьох ділянках.

Напевно, з легкої руки Г. Кочура в довідкових виданнях М. Лукаша називають лексикографом¹, хоч жоден словник його авторства не вийшов друком². Наскільки нам відомо, це до певної міри унікальний випадок у нашій філологічній науці, адже усталилася традиція розглядати постать лексикографа на тлі його твору (надрукованого чи бодай рукописного), а у випадку з М. Лукашем начебто йдеться тільки про його оригінальну, неоцінену й неоцінену картотеку, що й досі не впорядкована, не надрукована, лежить перелогом кілька десятиліть... М. Лукаш більше знаний широкому загалові як перекладач³, проте він залишив по собі, крім згаданої картотеки, і кілька статей, у яких безпосередньо розглянув питання лексичної норми й лексикографічного опису словникового складу української літературної мови, хоч із них тільки кільком судилося побачити світ за життя перекладача [детальніше див.: 4; 11; 12: 131–160].

Понад те, важливе значення мають Лукашеві рецензії на словники, зокрема на перший том «Українсько-російського словника» (1953 р.). Уперше погляд М. Лукаша на згадану лексикографічну працю відбито в публікації у «Вітчизні» 1954 р., а згодом побачила світ і його рецензія російською мовою на цей Словник у московських «Вопросах языкознания» [7]. Навіть через 50 років обидві рецензії не втратили своєї наукової привабливості завдяки глибокому й усебічному аналізу нашої словникарської справи, хоч у них і вміщено обов'язкові для тієї доби ритуальні фрази про розквіт української мови після 1917 р. і «благодіючий вплив російської мови на українську після возз'єднання України з Росією в 1654 році» [5: 150], а також грізні інвективи

¹ Третій том «Української літературної енциклопедії», у якій Г. Кочур саме так схарактеризував М. Лукаша («український перекладач, літературознавець, лексикограф»), надруковано 1995 р. [3: 235], а проте в енциклопедії «Українська мова» 2000 р. про М. Лукаша взагалі немає окремої статті [13]. І тільки в другому виданні цієї праці, виправленому й доповненому, постульовано причетність М. Лукаша до словникарства («український перекладач, поет, лексикограф, літературознавець») [1]. Третє видання енциклопедії «Українська мова» повторює статтю про М. Лукаша з попереднього без змін.

² Пор.: «Значний внесок Л. [Лукаша. – О. С., Т. Ц.-С.] в укр. лексикографію. Він уклав унікальну картотеку лекс.-фраз. матеріалів для майб. словника укр. мови, повнішого, за його задумом, від словника Б. Грінченка» [2: 338].

³ Найповніший на сьогодні бібліографічний опис спадщини М. Лукаша та літератури про нього подано в [8].

проти «буржуазно-націоналістичного шкідництва», «безрідних космополітів», «довголітнього панування вульгарно-соціологічного маррівського «нового вчення» тощо [5: 161]. Треба мати на увазі, що після розгрому українського мовознавства в сталінську добу тільки під час хрущовської відлиги наші лексикографи наважилися повернути до словників дещо з питомого українського лексичного матеріалу, який у період репресій був вилучений зі словників як націоналістичний і шкідливий.

М. Лукаш у журналі «Вітчизна» зазначав, що рецензований Словник найповніший з усіх тогочасних українських лексикографічних джерел (реєстр першого тому нараховує 25 тис. слів, а Словник за редакцією Б. Грінченка – близько 15 тис. реєстрових слів на відповідні літери). Проте, на думку М. Лукаша, багатьох лексем у рецензованій лексикографічній праці бракує, щоправда, «деякі з цих слів належать до легкоутворюваних похідних (**багрово, даремнісінький, вітрів, диригентів**); але ж такі продуктивні словотворчі типи, як, наприклад, присвійні прикметники, є специфічною рисою української мови і мають бути якнайповніше представлені у словнику» [5: 151]. Лукашеві ідеї щодо фіксації присвійних форм у словниках і досі не знайшли повної підтримки в лексикографічній практиці з багатьох причин, передусім через складність реєстрації всіх можливих присвійних прикметників. Розглядаючи діалектну лексику (**гало, гаріль** тощо), М. Лукаш зазначав, що вона має бути в «Українсько-російському словнику», «щоб <...> ми не мали потреби вдаватися до словника Грінченка» [5: 151]. Щодо відображення фразеологізмів і паремій, то М. Лукаш не тільки нарікав на брак багатьох одиниць у виданні, а й писав про невдалий алфавітний порядок розміщення фразеологічних зворотів. На його думку, доцільніше було б групувати фразеологізми й паремії за формою словосполучення, ґрунтуючись на граматичній формі опорного слова (іменники – за відмінками й прийменниками, дієслова – спочатку без додатків, потім з додатками й обставинами, з урахуванням їхніх граматичних форм і типів синтаксичного зв'язку) [5: 152]. Підходи до розміщення фразеологічних одиниць (ФО) у словниках тривалий час були причиною наукової дискусії. Скажімо, «Фразеологічний словник української мови» 1993 р. та «Словник фразеологізмів української мови» 2003 р. подають ФО за різними принципами. Перший орієнтується на структурно-граматичний принцип, що передбачає подання кожної одиниці стільки разів, скільки в її складі повнозначних компонентів з усіма лексичними, видовими й словотвірними компонентами [14: 4], а другий спирається на абетковий порядок розміщення фразеологізмів з урахуванням усіх компонентів, зокрема й факультативних [10: 10].

Стилістична характеристика слів належить до кола гостродискусійних проблем в українській лексикографії понад півстоліття. М. Лукаш також зачепив це питання, зауваживши, що «у великому словнику сучасної мови з широкою історичною перспективою (з охопленням найважливіших мовних явищ класичної спадщини) нормативність досягається не стільки включенням до реєстру чи опущенням певних шарів лексики, скільки послідовним застосуванням науково-розробленої системи класифікації слів за сферами вжитку» [5: 153]. Для того щоб здійснити стилістичну кваліфікацію словникового складу, «лексикограф мусить провести кропітку роботу, ретельно вивчити якнайбільше випадків вживання даного слова в найрізноманітніших відмінах писемної й усної мови, для чого потрібна багата, різнобічна, добре задокументована картотека» [5: 153]. Цілком можливо, що це перший документальний випадок, коли М. Лукаш викладає свої погляди на нормалізацію літературної мови, які згодом зреалізує сам у своїй творчості й у власній картотечі. До певної міри, це програмна рецензія. Чи не використовував уже тоді М. Лукаш для підтвердження своїх поглядів розлогі цитати з української класичної літератури та з творів тогочасних письменників, що були зібрані в його картотечі ще в харківський період життя? У рецензії він наводить цілі ряди української лексики, що, на його думку, безпідставно зараховані до категорії рідковживаних і застарілих слів. Наприклад, **беркиць** і **беркицьнути** мали при собі позначку *обл.*, бо подані з прикладами, що взяті з Рудченкових і Грінченкових казок, а **беркицьнутися** кваліфіковано як розмовне слово, бо воно подане в супроводі цитати з Ю. Смолича; **відзвичаювати** також подано як обласне слово, бо має приклад з творів О. Кобилянської, а **відзвичаюватися** – без будь-якої позначки, як стилістично нейтральне, оскільки трапляється в перекладі з Пушкіна [5: 153 – 154]. Надзвичайно цікаві Лукашеві міркування стосовно семантики дієслова **воліти**, що в класичній українській літературі й народній мові мало тільки значення 'віддавати перевагу', відповідаючи латинському **malo**, а не **volō**. Друге ж значення, як твердить Лукаш, 'бажати, хотіти' помилково ввів Грінченко до «Словаря

української мови», а вже звідти лексема поступово потрапила до літературної мови (відома з творів М. Бажана, Н. Рибачака та ін.). Може, тут відіграло свою роль і накладання семантики паронімічного дієслова **волити**. На думку М. Лукаша, у словнику обов'язково треба наводити «неправильні» форми вищого ступеня прикметників, відзначати явища суплетивізму й паралелізму (**кращий – гарніший, багатший – багатіший, гладший – гладкіший** та ін.), подавати нечленні форми прикметників (**багат, благословен, владен, гнівен, готов, дан, достоїн** тощо), дієприкметники на **-лий** (**вистиглий, вибіглий**), форми **воджений, гонений, воскресений, березжений, єси, єсте** та ін. [5: 158].

Для лексикографії, особливо перекладної, важливе значення має розлога Лукашева доповідь «Прогресивна західноєвропейська література в перекладах на українську мову», виголошена 1956 р. на Республіканській нараді перекладачів [6]. У ній М. Лукаш проаналізував тодішні українські художні переклади, здійснені з понад десятка мов. На думку Б. Чернякова, текст доповіді не був надрукований у той час через тиск «на перекладача з боку критикованих письменників» або тогочасного керівництва Спілки письменників [15: 188]. «Мова українського перекладу не повинна бути в залежності від того, чи переклад зроблений з російської, німецької, китайської мови. Це повинна бути та сама мова, пов'язана з усім найбагатшим», – твердив М. Лукаш [6: 217]. І ця думка має стати однією із засад сучасного словникарства.

Лукашеві погляди, викладені в рецензіях і статтях, пунктирними лініями накреслюють ту концепцію, яку Майстер утілював протягом усього життя у своїх художніх перекладах. Вітчизняним словникарям обов'язково треба врахувати як теоретичні, так і практичні праці М. Лукаша в лексикографічній галузі. Не конче з усім погоджуватися, але не знати, не зважати на його праці – це моветон у наш час.

Література

1. Зорівчак Р. П., Савчин В. Р. Лукаш М. О. // Українська мова: Енциклопедія. – 2-ге вид., випр. і доп. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2004. – С. 323.
2. Зорівчак Р. П., Савчин В. Р. Лукаш М. О. // Українська мова: Енциклопедія. – 3-є вид., зі змінами і доп. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2007. – С. 337–338.
3. Кочур Г. П. Лукаш М. О. // Українська літературна енциклопедія: В 5 т. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 1995. – Т. 3. – С. 235–234.
4. Лукаш М. В. Гюго. Вибрані поезії. – Г. Гайне. Вибрані поезії. – Рецензія на переклад «Гірського вінця» Петра Негоша. – Хто такі були двораки? – Про змішування західноєвропейських реалій з польськими та про тінь Франца-Йосифа. – *Opus tertium atque ultimum: Про зниження стилю та про скривдженого Мефістофеля* // Всесвіт. – 1997. – № 2. – С. 131–160.
5. Лукаш М. Новий Українсько-російський словник // Вітчизна. – 1954. – № 3. – С. 150–161.
6. Лукаш М. Прогресивна західноєвропейська література в перекладах на українську мову // Микола Лукаш: Моцарт українського перекладу / За ред. Л. М. Черноватого, В. І. Карабана. – Вінниця: Нова книга, 2009. – С. 190–232.
7. Лукаш Н. А. Рец.: Украинско-русский словарь. Т. 1. А – Жюри / Гл. ред. И. Н. Кириченко. – Киев: Изд-во АН УССР, 1953. – 508 с. // Вопросы языкознания. – 1954. – № 6. – С. 121–129.
8. Микола Лукаш: Біобібліографічний покажчик, 1953–2005. / Б. Черняков; [відп. ред. С. Захаркін]. – К.: Критика, 2007. – 569, [6] с.
9. Сѣмуха В. Яму быў дар Святого Духа... // ARCHE. – 2001. – № 5 (19). – С. 369–371.
10. Словник фразеологізмів української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 2003. – 1104 с.
11. Стріха М. Микола Лукаш – відомий та невідомий // Всесвіт. – 1997. – № 2. – С. 129–131.
12. Стріха М. Український художній переклад: між літературою і націтворенням. – К.: Факт: Наш час, 2006. – 342 с.
13. Українська мова: Енциклопедія. – К.: «Українська енциклопедія» ім. М. П. Бажана, 2000. – 752 с.
14. Фразеологічний словник української мови / Уклад.: В. М. Білоноженко та ін. – К.: Наукова думка, 1993. – 984 с.
15. Черняков Б. Перекладознавчий дебют Миколи Лукаша // Микола Лукаш: Моцарт українського перекладу / За ред. Л. М. Черноватого, В. І. Карабана. – Вінниця: Нова книга, 2009. – С. 179–189